

2 Protetické *v*-

2.1 Úvod

21

Pronikání nepůvodního *v*- před náslovné *o*- v historickém období češtiny se věnovalo několik diachronně zaměřených jazykovědných prací. Jde v prvé řadě o kapitoly v historických mluvnicích (Gebauer, 1963 /2., dopl. vyd./, s. 432–438; Trávníček, 1935, s. 183–193; Komárek, 1962, s. 130–132; týž, 2012, s. 104; Lamprecht, 1986, s. 98–99), v nichž je pochopitelně tomuto jevu poskytnut omezený prostor. Větší pozornosti se dočkal ve studii S. Utěšeného (1955), který popsal šíření této hlásky z pohledu historické dialektologie na místních jménech z historických Čech, dále v článku A. Kamiše (1959), jenž na podkladě lounských městských knih ověřoval stav proteze v češtině 16. století, a ve dvou příspěvcích M. Šimečkové (2013; 2016a), zaměřených na uplatnění proteze v humanistických prakticky odborných příručkách a v oikonymickém materiálu z 16.–18. století. Protezi v jazyce tzv. smolných knih analyzoval v samostatném článku R. Dittmann (2019a), jenž je rovněž autorem studie o podmínkách vzniku protetického *v*- v češtině (2019b). Na Dittmannovy závěry reagoval J. Chromý (2017, s. 18–26), jenž upozornil na možné vývojové souvislosti v dalších slovanských jazycích. Vývoj protetického *v*- v humanistických tiscích a rukopisech je nejpodrobněji zachycen v monografii J. Poráka (1983, s. 120–133), na kterou částečně navázala M. Janečková (2009) prací o vybraných hláskových a prapopisných jevech, evidující řadu dokladů na protetické *v*- v barokních tiscích. Proteze bývá předmětem rozborů jazyka konkrétních literárních děl též v dalších studiích a monografiích, v nichž na ni ale bývá zpravidla nahlíženo jako na jev okrajový.

Většina dosavadních jazykových prací se spokojuje s náčtem uzance protetické hlásky u jednotlivých slov a v jednotlivých písemných památkách, v případě prací komplexně rozebírajících historický vývoj českého (někdy též praslovanského) hláskosloví bylo hlavním cílem danou změnu zařadit do náležitého časového období a stanovit její územní (tj. nářeční) rozšíření. Stále však schází komplexní pohled na rozvoj proteze v tiskařské praxi 16.–18. století se stanovením specifik a univerzálií pro jednotlivá údobí, též s ohledem na žánrovou, tematickou a jinou rozrůzně-

22 nost textů a s podporou důkladné kvalitativní a kvantitativní textové analýzy. To bude cílem této kapitoly.

V rámci výkladu o vývoji protetické hlásky budou nejprve představeny rozbor yazyka tisků náboženských, historiografických a prakticky odborných v humanistické, barokní a raně obrozenské epoše. Následně budou shrnuty dobové názory na protetické v-, jak byly zachyceny v metajazykových pracích. Kromě pouček o užívání neetymologické hlásky si v nich budeme všimát také jejich vlastního jazykového úzu.

2.2 Období humanismu¹⁴

2.2.1 Po celou historii tištěné literární produkce byl za vzor kultivovaného vyspělého jazyka pokládán jazyk biblických překladů.

14 Poznátky o stavu proteze v náboženských a historiografických tiscích a částečně i u prakticky odborných příruček přebíráme z Porákovy monografie *Humanistická čeština* (1983, s. 120–133). Pro poznání postavení nepůvodní hlásky v biblických překladech byla nápomocna též Kyasova monografie *Česká bible v dějinách národního písemnictví* (1997) a v ní uvedená literatura, z novějších prací pak podrobný rozbor jazyka Bible kralické šestidílné od R. Dittmanna (2017, 2018b, 2018c). Vlastní excerpce byla uplatněna v oblasti prakticky odborné literatury, jež se dosud v diachronní jazykovědné bohemistice nedočkala soustavné pozornosti, a u jazykově reflexivních textů, jež zatím nebyly, pokud je nám známo, podrobeny obdobnému jazykovému bádání. Zjištěná data, převzatá i vlastní, jsou pak vzájemně konfrontována v podkapitole 2.2.4. V ostatních kapitolách o vývoji v barokním a raně obrozenském období je již pracováno výhradně s vlastním jazykovým materiálem. Totéž platí pro kapitoly, v nichž rozebíráme další hláskové jevy.

Starší svatopísemské translace protezi tu a tam přijímaly. Důvodem byl v té době neustálený biblický styl, který se postupně formoval, tudíž do jisté míry toleroval prvky mluveného jazyka v psaných projevech. V tomto duchu byl přeložen tzv. Optátův Nový zákon, v němž došlo k přiblížení biblického jazyka co nejširší vrstvě čtenářů po vzoru erasmovského a luteránského pojetí překladatelské praxe. Z toho důvodu do něj pronikly i protetizované podoby, např. *vocet, vosel, vostrov, vošklivý, zvorání*, dokonce jsou tu obsaženy některé okazionalismy jako *vočerstviti, vofúkati, vokříkati* (Kyas, 1997, s. 152). Poptávka po srozumitelnějším slohu zůstala později nevyслуšena. Optátův a Gzelův překlad se nestal součástí hlavního proudu biblické tradice, který pokračoval jazykově konzervativnější Bibli Severýnovou, jejím přetiskem s drobnými úpravami Bibli norimberskou, a zejména opakovaně vydávanou Bibli Melantrichovou, která Optátovu a Gzelovu translaci zcela odsunula u soudobé čtenářské obce na okraj zájmu.

V šedesátých letech 16. století¹⁵ se ujal překladu Nového zákona J. Blahoslav. Jím zvolený biblický jazyk je charakteristický snahou o vytvoření vyššího jazykového módu, odlišného od běžně mluvených projevů, za pomoci estetizujících prvků. Nevyhýbá se však ani některým znakům lidového jazyka, což se projevilo v případě proteze, jež se v textu objevuje, byť sporadicky, např. u slov *vocas, voko, voratí* (Kyas, 1943, s. 196; Porák, 1983, s. 126). Vrchu časem nabyla Kralická bible, jež ovlivnila český jazykový úzus až do 19. století. Jazyk biblického překladu se v tomto tisku sice řídil ve velké míře Blahoslavovými zásadami shrnutými v jeho rukopisné gramatice (viz 2.2.5), překladatelé si z ní ale patrně vybrali jen některá poučení upřednostňující tradiční archaizující styl před přihlédnutím k živému mluvenému jazyku.¹⁶ Z toho důvodu se

15 Podle R. Dittmanna zahájil Blahoslav překlad Nového zákona po roce 1556/57, tj. po vydání Bible Melantrichovy dokončené roku 1557, jež tvoří český půdorys Blahoslavovy translace. V témže roce vyšel poprvé také Bezův latinský překlad, z něhož Blahoslav čerpal. Děkuji R. Dittmannovi za konzultaci.

16 Mluveným jazykem máme na mysli běžně dorozumivací jazyk zvláště středočeské oblasti, jehož prvky se v různé míře šířily do psaného vyjadřování. Vzhledem k moravskému původu většiny překladatelů Kralické bible by bylo teoreticky možné označit vykořenění proteze z biblického jazyka za snahu o jeho přiblížení k mluvenému moravštině východnějšího typu, která v- do svého hláskového systému

v biblickém překladu Kralických dočkalo protetické *v*- periferního postavení. Objevuje se pouze u slov *voblízce*, *vocas*, *vaj*, *zvopíchatí*, o něco častější je u lexémů *oko* (*voko*, *vočko*, *vočiti se*) a *orati* (*voráč*, *vorati*, *zavorati*, *zvorati*), v některých případech je však protetizovaná podoba vykázána pouze do marginálií (Dittmann, 2018c, s. 426). Výrazné revize se dočkal Blahoslavův Nový zákon, představující základ závěrečného, šestého dílu této bible s datem dokončení 1594. Novými úpravami tu byly zasaženy všechny jazykové roviny, protetické *v*- je zpravidla odstraněno (Kyas, 1943, s. 196). Nový zákon z roku 1593/94 je tedy na rozdíl od své předlohy z roku 1568 mnohem důslednější v archaizujícím pojetí bibličnosti, což se odráží na upřednostňování starších, často již archaických forem před dubletami z mluveného úzu. Značnou oblibu a uznání si kralický překlad získal právě díky této jednotě, již se vyznačují i další přetisky, zejména Jednodílka z roku 1613, která se postupně stala nejrozšířenější verzí Kralické bible sloužící jako základ, na němž stavěla další vydání v exilu. V tomto vydání byla proteze odstraněna již důsledně (Dittmann, 2018c, s. 427).

Ostatní náboženské texty humanistického období lze obecně charakterizovat odmítáním protetizovaných podob, a to již od druhé poloviny 16. století, tedy ještě před vydáním Šestidílký. Přesto byla proteze místy uplatněna i v nich; v tomto ohledu vybočuje zvláště Vartovského překlad Erasmovy parafráze Matoušova evangelia, jenž má protezi důsledně (Porák, 1983, s. 124), nebo Benešovského žalmové parafráze z roku 1587 (viz 2.2.5).

2.2.2 Obdobnou uzavřenost vůči nepůvodnímu *v*- vykazují historiografické texty, u nichž lze tušit působení dvou faktorů. Jednak to je předpokládané napodobování úzu náboženské literární tvorby

nepřijala. Kolem roku 1600 totiž bylo protetické *v*- živé v oblasti historických Čech a na západní Moravě, zatímco ve východní části bylo obvyklé *o*- (Utěšený, 1955; Šimečková, 2016a). Přesto i do textů moravské a slezské provenience nepůvodní hláska pronikala, i když vzácně a nikoliv jako projev živého mluveného úzu, ale jako nový, progresivní prvek kulturního jazyka omezený právě na psanou formu (důvodem tohoto šíření, rozcházejícího se s mluvenostní praxí daných oblastí, bylo výsadní postavení pražských tiskáren a nápodoba jazyka literární produkce, která z nich vzešla). Viz např. stav v Güntherových tiscích vydaných v Olomouci nebo v některých rukopisných pramenech z východní Moravy a ze Slezska.

ve snaze přiblížit se ideálu biblického vyjadřování, jednak udržování kontinuity s dřívějšími kronikami z dob, kdy proteze ještě nebyla natolik rozšířeným jevem ani v mluvených projevech. Přesto se proteze odráží i v této oblasti, jak svědčí např. výběrově citované doklady z Hájkovy kroniky: *vocas, vočekávati, volokní, volovo* (Linka, 2013, s. 1420).

2.2.3 Období humanismu přineslo rozkvět české literární produkce mj. v oblasti prakticky odborných textů. Vycházely publikace astrologické a astronomické, z nichž se mimořádně oblíbě těšily kalendáře a minuce, dále pojednání hospodářská, kuchařská, lékařská a matematická. Proteze je doložena ve většině z nich, avšak v různé míře (Šimečková, 2013). Z námi analyzovaných tisků se nejdůrazněji prosadila ve vinařské příručce *Vinice 1525–1550*.¹⁷ Tento tisk je vstřícný i k dalším změnám širším se do psaného úzu z mluveného jazyka, nicméně svým akceptujícím postojem vůči protetickému *v*- nápadně vyčnívá nad většinu ostatních literárních památek 16. století. Naopak jediným prakticky odborným tiskem vůbec neobsahujícím protezi v našem materiálu je příručka *OMěrSud 1596*; absenci dokladů proteze si tu vysvětlujeme repertoárem v ní vystupujících slov, v textu totiž nejsou zastoupeny žádné výrazy, u nichž by se *v*- v soudobé tiskařské praxi zakořenilo. Stav proteze v dobovém prakticky odborném stylu je tak značně nejednotný. V časově blízkých rozestupech jsou vydávána díla protezi hojně uplatňující i stranící se jí, přičemž zástupců druhého typu přibývá – ve shodě s obdobným vývojem v jiných literárních památkách – od poloviny 16. století. Jde nicméně stále o oblast, jež je nepůvodnímu *v*- relativně nakloněna.

2.2.4 O tom se lze přesvědčit srovnáním kvantitativních dat získaných jazykovým rozbořem vybraných prakticky odborných tisků,

17 Podle *Knihopisu* (1963, s. 409) vyšla kniha ve druhé čtvrtině 16. století. J. Jungmann (1849, s. 177) u Hadova tisku dataci neuvádí, podotýká ale, že byl roku 1558 a 1563 znovu vytištěn v Olomouci u J. Günthera. Při stanovení přesnější datace Hadova tisku se nelze opřít ani o současnou odbornou vinařskou literaturu; ta často data olomouckých výtisků mylně pokládá za dataci pražského tisku, navíc někdy zaměňuje roli J. Hada a uvádí ho jako autora (např. Kraus, 2009, s. 59).

kteřá ilustruje Tabulka 1, a statistického přehledu vycházejícího z analýzy reprezentantů ostatních literárních oblastí obsaženého v Porákově monografii (1983, s. 122–125).

26

	cel. hyp.	v-	(v)o-	o-	o, od	on	odkud
Vínice1525-1550	77	29 %	22 %	49 %	č.	př.	př.
KnížŠtěp1558	85	35 %	8 %	57 %	–	–	–
LibDist1559	123	14 %	15 %	71 %	oj.	–	–
RegOv1561	99	5 %	10 %	85 %	oj.	oj.	–
Arit1577	47	9 %	17 %	74 %	č.	–	oj.
PředStrán1587	128	3 %	0 %	97 %	–	–	–
JináSpráva1587	64	6 %	0 %	94 %	–	–	–
Vinat1591	42	17 %	2 %	81 %	–	–	–
OMěrSud1596	15	0 %	0 %	100 %	–	–	o
Arit1597	45	7 %	18 %	75 %	č.	–	oj.
Instr1597	119	12 %	4 %	84 %	–	–	–
KnížŠtěp1598	82	8 %	5 %	87 %	–	–	–
KoňLék1608	136	9 %	23 %	68 %	oj.	–	–
Arit1610	48	8 %	15 %	77 %	č.	–	oj.

Tabulka 1: Zastoupení protetického v- v humanistických prakticky odborných textech (vypočteno z hyperlemmat)¹⁸

Abychom získali plastičtější představu o tom, nakolik v praktických příručkách převyšuje zastoupení protetizovaných podob

- 18 Sloupec označený jako „cel. hyp.“ udává počet autosémantik s (v)o- na úrovni hyperlemmat. Další tři sloupce vyjadřují procentuální zastoupení těchto hyperlemmat zaznamenaných v analyzovaném materiálu výhradně s protezí, s kolísáním vo-/o- a výhradně bez proteze. Propria byla z excerpce vyloučena (stejně tak u dalších jevů v této knize). U předložek, zájmen 3. osoby a zájmenných příslovcí uvádíme, zda byla protetizovaná podoba zastoupena ojedinele (oj.), nebo často (č.), popř. zda převažuje (př.), nebo v analyzovaném textu není vůbec doložena (–). Symbol 0 znamená, že daná skupina slov není ve zdroji přítomna.

oproti jiným textům, konfrontovali jsme vlastní statistické údaje s údaji Porákovými,¹⁹ a to metodou váženého průměru. Bohužel Poráková číselná data o výskytu podob s *vo-* nebo *o-*, shrnutá v příslušných tabulkách, nejsou úplná, scházejí informace o celkovém počtu prefigovaných slov, pokud jsou tato doložena výhradně bez proteze. V následujícím porovnání tudíž vycházíme výlučně z údajů o (ne)uplatnění předsunutého *v-* u autosémantik na úrovni hyperlemmat, v nichž *o-* není předponou, neboť tyto údaje jsou v Porákově práci jako jediné kompletní.

Výpočtem váženého průměru proteze u neprefigovaných slov byl potvrzen předpoklad, že *v-* je nejméně zastoupeno v tiscích s náboženským obsahem, obezřetně ji přijímají též biblické překlady a historiografické texty, nejrozšířenější je pak v prakticky odborných příručkách (viz Tabulka 2). Důvodem pro relativně vyšší benevolenci k protezi v biblických textech oproti ostatním náboženským tiskům je nezohlednění stavu v Bibli kralické v Porákově monografii, jak upozornil R. Dittmann (2019a, s. 398, pozn. 130).

27

	cel. hyp.	jen <i>o-</i>	kolísání / jen <i>vo-</i>
Biblické překlady	367	71 %	29 %
Náboženské texty	190	79 %	21 %
Historiografické texty	255	71 %	29 %
Prakticky odborné texty	415	55 %	45 %

Tabulka 2: Zastoupení protetického *v-* u neprefigovaných autosémantik v závislosti na literární oblasti humanistických textů (vypočteno z hyperlemmat)

- 19 Za účelem komparace vlastních výsledků z prakticky odborných textů se stavem v textech jiných žánrů a témat užíváme data z tisků, jež jsou v Porákově monografii označeny zkratkami BiblBen, BiblSev, BiblMel, BlahNZ (biblické překlady), Comp, KonŽalm, ErasRyt, PíšKat, BlahMus, CandVýkl, NudožPsa, NudožŽal (náboženské texty), BoccKron, HájKron, BílKron, CarKron, KronTur, Kosm, FIVál (historiografické texty), KnPočt30, KnPočt58, MikAritm (matematické texty), ČerMor, ChocMor, LíkVyb, ChocŽil32, ChocŽil38, ApatDom (lékařské texty). U prakticky odborných tisků jsou data doplněna o námi analyzované tisky.

Dané rozdíly v zastoupení proteze plynou mj. z tematicko-žánrové příslušnosti tisků. To ostatně platí i v rámci jedné literární oblasti, např. v prakticky odborné tvorbě lze podle probírané látky vydělit texty hospodářské, lékařské a matematické. Uplatněním obdobné analýzy, jež byla použita výše, bylo prokázáno, že v matematických textech dobová praxe patrně dovolovala nadprůměrné uplatňování nepůvodního *v-* nebo kolísání, o něco méně se prosadilo v lékařských tiscích. V textech hospodářských klesá jeho průměrná hodnota na 38 %.

28

	cel. hyp.	jen <i>o-</i>	kolísání / jen <i>vo-</i>
Hospodářské texty	204	62 %	38 %
Lékařské texty	136	54 %	46 %
Matematické texty	75	40 %	60 %

Tabulka 3: Zastoupení protetického *v-* u neprefigovaných autosémantik v závislosti na tematice humanistických prakticky odborných textů (vypočteno z hyperlemmat)

Všimněme si, že v hospodářských textech je podíl protetizovaných a neprotetizovaných podob u neprefigovaných autosémantik jen o něco vyšší než v textech historiografických nebo v biblických překladech. Toto zjištění, na první pohled nečekané, je možné vysvětlit omezením komparace jen na slova nepředponová. Přitom lze předpokládat, že při opakování neprefigovaných výrazů blízkých k ustálení protetizované podoby budou voleny varianty s nepůvodní hláskou v textech hospodářských stejně jako v textech náboženských, neboť odnětí *v-* by mohlo být pokládáno za chybu.

Analyzovaný materiál umožňuje podrobně popsat jádro dobové lexikalizace, tzn. okruh výrazů, jež měly v humanistickém období v tiskařské praxi nejbliže k fixaci protetické hlásky. K nejbohatěji zastoupeným slovům opakujícím se napříč co největším počtem textů náleží výrazy *vocas*, *vokno*, *voko*, *voratí*, *vorel*, *vořech*, *vosel*, *vostrý*, *voves* a jejich odvozeniny. Lexikalizace přitom u žádného z nich nebyla stoprocentně úspěšná, neboť u každého slova byly kromě řady dokladů na protezi zjištěny také, i když ojediněle, variantní záznamy opačné. Platí to dokonce i pro slova

se základem *orati*, u nichž bylo nepůvodní *v*- nejstabilnější. Skutečnost, že protetizační tendence byla v druhé polovině 16. století u většiny slov narušována, byla dána souhrou různých faktorů, jazykových i mimojazykových, zejména vznikající snahou o unifikaci dobové jazykové normy vedoucí k následnému útlumu neetymologické hlásky. Vzhledem k řečenému by bylo vhodné volit v otázce proteze místo termínu „lexikalizace“ raději označení „částečná lexikalizace“, popř. opisné charakteristiky typu „výrazy blízké lexikalizaci“ apod.

Z hlediska sémantiky je mimo jakoukoliv pochybnost, že předsunuté *v*- má pevnější postavení u slov z běžné slovní zásoby, zejména u výrazů označujících venkovské realie. Proteze je častěji spojována se substantivy *vocas*, *voheň*, *vohlav*, *voko*, *vorudí*, *vořech*, *votava*, *votěž*, *votok*, *voťruhy* nebo se slovesy pojícími se s každodenními úkony, např. *vohýbati*, *vokleštiti*, *vopraviti*, *vorati*, *vostati*. Naše tvrzení o vztahu proteze se slovy označujícími venkovské realie není jako jediné směrodatné; v textech se opakovaně objevují výrazy, jež sice sémanticky spadají do okruhu „život na venkově a hospodářství“, avšak proteze se u nich buď vůbec neustálila, nebo jsou doklady na ni řídké, např. *obilí*, *ovce*, *ovoce*. U prvních dvou výrazů je podle J. Poráka (1983, s. 129) proteze hojná, náš materiál to však nepotvrdil. U slova *ovoce* může být potřeba uchovat starší stav posílena hláskovou skladbou; připojení proteze by způsobilo snad nežádoucí opakování dvou stejných slabik (*vovo-*), podobně by tomu mohlo být u slov na *ob-*, neboť konsonanty *v* a *b* často splývaly z důvodu dřívější bilabiální výslovnosti prvního z nich (o zaměňování retnic *v*-*b* viz např. Frinta, 1916, s. 43–45; *Český jazykový atlas* 5, 2005, s. 440–446). I v rámci některých odvozenin vycházejících z téhož základu lze sledovat protichůdné směřování, např. slova *voko*, *vočko* jsou majoritně tištěna s *v*-, zatímco odvozenina *očítě* a kompozita *okamžik*, *okamžení* uchovávají *o*-.

Protezi jsou nakloněny názvy rostlin, z nichž některé pravděpodobně nebyly v době humanismu chápány jako odborné botanické termíny, nýbrž byly užívány mluvčími v běžně dorozumívacím styku. Z toho důvodu jsou u nich hojné podoby s *v*-, např. *voman*, *vomej*, *vopich*, *vorlíček*, *vosika*, *vostružina*, *vošlejšch*.